
*Тамара
Ящук*

УДК УДК 101.3
УДК 101+316.2

ГОСПОДАРСТВО ЯК ПРЕДМЕТ АНАЛІЗУ В СУЧАСНІЙ ПРАКТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Стаття становить спробу окреслити ті основні тенденції філософії ХХ століття, що змінили конфігурацію дисциплінарного корпусу, який ми вважаємо практичною філософією. Зокрема, буде проаналізовано, яким чином на розуміння практичної філософії впливають нові реалії: глобалізація, зміна екологічної ситуації, розвиток соціальних мереж тощо.

Наприкінці другого тисячоліття гостро постало питання про необхідність радикального реформування галузі теорій суспільства, спричинене кризою старої картини світу. Стрімкий прогрес технологій не лише докорінно змінив відносини в царині виробництва та комерції, а й зумовив кризу старої культури мислення. Отже, виникла потреба в новій картині світу, нових світоглядних засадах, що відповідали б вимогам нової історичної перспективи. Треба було дати відповідь на запитання: в якому суспільстві ми живемо або незабаром будемо жити.

Пошук філософією ХХ ст. нових концептуальних світоглядних засад, що відповідали б новим викликам, які постали перед людством, змусив поновому подивитися на актуальність практичної філософії, порушити питання про суттєве розширення й оновлення її предметного поля, поняттєвого апарату, методологій дослідження. Одним з напрямків практичної філософії, який наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. викликає особливий інтерес, є філософське осмислення економіки. Не-

© Т. ЯЩУК,
2017

розривний зв'язок економіки й політики давно вже дисциплінарно зафіксований в політичній економії. Проте політична економія, як і вузько спеціалізовані економічні дисципліни, виявилася не спроможною досягнути нові тенденції, які акцентували той факт, що господарство — це складна цілісна соціокультурна система, яка не лише продукує матеріальні засоби для існування людини, а й виявляє себе в соціотворчій і людинотворчій функціях.

Необхідність не тільки вбачати в економіці базову для суспільства систему, що функціонує за власними орієнтирами й параметрами, а й розуміти пов'язаність економіки з доцільністю облаштування суспільством своєї домівки, де панували б внутрішній лад та гармонія і люди могли повноцінно відтворювати умови власного існування, — це той фундаментальний пункт, в якому етика, політика та економіка пов'язані в єдине ціле. Дотичність зазначених аспектів осмислення економічної діяльності до практичної філософії не викликає жодного сумніву. Це зумовлює зростання інтересу до такої важливої складової практичної філософії, як філософія господарства.

Філософія господарства, так само, як інші галузі практичної філософії, спрямована на осмислення людської практики й опанування її. Тому найголовнішим її предметом є дії людей. Філософія господарства — царина загального світоглядного знання, що стосується господарства; спеціалізована філософія, звернена до господарства.

Синтезувальна функція філософії господарства реалізується в пошуку відповідей на питання: (1) Як співвідноситься значення господарської діяльності із суспільним життям загалом у політичному, культурному, релігійному й естетичному вимірах? (2) Як пов'язані раціональне й нераціональне в господарстві? (3) Як пов'язані в ньому суб'єкт і об'єкт? (4) Якими є походження та природа господарства, у чому його якісна специфіка? (5) Чи можна говорити про певні історичні тенденції еволюції господарства, єдність світу повсякденного життя і цілераціонального виміру господарства, світу матеріального і світу ідеального? Відповіді на ці питання дають ключ до творення нової єдності господарства і культури. Філософський погляд на господарство включає, зокрема, розуміння його в ноосферному контексті — як сфери творчої діяльності людини, пов'язаної зі збереженням життя та його вдосконаленням. Такий погляд особливо необхідний у контексті осмислення глобальної екологічної кризи, зумовленої тим, що сучасне господарське буття виявилось неадекватним його природному буттю.

Філософія господарства вийшла з філософії, одержавши згодом (XVII—XVIII ст.) наукову інтерпретацію — початково й переважно у формі політичної економії. Однак вузькість і недостатність політичної економії, як і теоретичних напрямків, дотичних до неї, тобто теоретичної економії загалом спонукали до зворотного звернення до філософії, звідки на початку XX ст. оформилась особлива галузь знання — філософія господарства. При цьому господарство слід відрізнити від виробництва, на що вельми наполегливо

вказує В. Зомбарт у своєму дослідженні сучасного капіталізму. Виробництво, згідно з його визначенням, це організація роботи (Arbeitsgemeinschaft), а господарство — організація отримання цінностей (Verwertungsgemeinschaft).

Важливим етапом у розвитку філософського осмислення феномену господарства є розроблена в марксизмі теорія матеріалістичного розуміння історії, в межах якої поняття виробництва набуло філософського змісту. К. Маркс розглядав виробництво як систему суспільного виробництва життя, яка спричинює формування історичних типів суспільства, суспільно-економічних формацій з певним способом виробництва як їх основою. Маркс визначає виробничі відносини як такі, що в них люди вступають у «суспільне виробництво свого життя» [Маркс, Енгельс, s.a.: т. 13, с. 6; Маркс, Енгельс, s.a.: т. 25, с. 413].

У «Німецькій ідеології» К. Маркс і Ф. Енгельс відзначали, що «виробляючи необхідні їм засоби до життя, люди опосередковано виробляють і саме своє матеріальне життя» [Маркс, Енгельс, s.a.: т. 13, с. 19]. У «Німецькій ідеології» розглядаються такі види виробництва: 1) «виробництво необхідних засобів до життя»; 2) «виробництво людей»; 3) «виробництво самої форми спілкування», суспільних відносин; 4) «духовне виробництво». Те, що виробництво життя включає «виробництво самої людини», з усією визначеністю підкреслював Енгельс (див.: [Маркс, Енгельс, s.a.: т. 13, с. 25–26]). Думку про виробництво суспільних відносин Маркс розвиває в листі до П.В. Анненкова, у «Злиденності філософії», в «Капіталі». Про духовне виробництво докладно йдеться і в самій «Німецькій ідеології», і в багатьох пізніших працях Маркса і Енгельса.

Поняття «виробництво життя», яке використовує Маркс для визначення виробничих відносин, значно багатше за змістом, ніж поняття «виробництво матеріальних благ», з яким має справу політекономія. Відповідно, виробничі відносини — значно складніше утворення, ніж економічні, які складаються в процесі виробництва речей, «завжди зв'язані з речами і проявляються як речі» [Маркс, Енгельс, s.a.: т. 13, с. 467]. В суспільстві кожен індивід в тій чи іншій функції (в усякому разі — як споживач чи «продукт») причетний до кожного з виокремлених видів (процесів) суспільного виробництва життя. Відносини, що складаються в кожному із цих процесів, є сторонами, специфічними структурами всієї сукупності багатовимірних виробничих відносин. У цьому розумінні сукупність виробничих відносин утворює і економічну структуру суспільства.

Процеси різних видів виробництва існують в системі суспільного виробництва життя не просто як однорядні. Субординацію цих процесів, а тим самим місце і значення різних боків виробничих відносин можна виявити лише шляхом історичного аналізу, оскільки ця субординація змінюється в перебігу розвитку. Кожна форма суспільства, писав Маркс, має певне виробництво, яке визначає місце і вплив всіх інших виробництв, і відносини якого, відповідно, визначають місце і вплив всіх інших відносин [Маркс,

Енгельс, s.a.: т. 21, с. 43]. Тут ідеться не про спосіб, а про форму виробництва, не про те, *як* люди виробляють, а про те, *що* вони виробляють і *який* вид виробництва є визначальним на даному етапі розвитку суспільства.

К. Маркс зосереджував увагу на такому положенні: спосіб виробництва — це виробництво, узятє в певній суспільній формі. Цією формою є система соціально-економічних (або виробничих) відносин одного певного типу.

Ідея розгляду світу крізь призму господарства набула подальшого розвитку наприкінці ХІХ — у першій половині ХХ ст. у працях таких мислителів, як М. Вебер, В. Зомбарт, Г. Шмолер і Г. Зимель. Вони розглядали господарство як утворення, де разом з економічною складовою діє чимало інших чинників — психологічні, соціальні, ціннісні, інституційні. Особливе місце посідав аналіз так званого духу господарства (капіталізму) як сукупність душевних властивостей і функцій, що супроводжують господарювання. Таким чином, у розроблених згаданими авторами теоріях виявлялися міждисциплінарні зв'язки.

Сергій Булгаков перевернув уявлення сучасників про філософію господарства, надавши їй статусу філософсько-методологічного знання й довівши слушність ідеї, що розглядає світ як господарство. Філософія господарства, розроблена С. Булгаковим, мала глибокий методологічний сенс, оскільки в ній було здійснено аналіз основних напрямків у царині теорії господарства, виявлено точки перетину філософських і економічних інтересів, де філософія господарства претендує на роль методології. Філософія господарства, на думку С. Булгакова, припускає також розгляд етичних, релігійних, культурних мотивів, що впливають на поведінку людей у сфері господарства, і в такий спосіб указує шлях іншим наукам про господарство в плані подолання статичного характеру створюваних моделей.

Поряд із С. Булгаковим, проблеми, що входять до сфери філософії господарства, розглядали такі мислителі, як: А. Хом'яков, що бачив господарство як побудоване на засадах «органічності»; М. Михайловський, який розробив учення про цілісність і повноту особистості та метафізику природи; П. Флоренський, що створив концепцію «всеєдності» як основи космічного господарства та теорію реалістичного (трудового) ставлення до світу; С. Трубецької з його вченням про універсального суб'єкта; так звані євразійці П. Савицький, Н. Трубецької, Г. Флоровський, П. Сувчинський, Л. Карсавін; П. Струве, що висунув ідею метафізичності буття; А. Богданов, котрий створив вчення про організаційні процеси та творчі зміни буття — тектологію. М. Кондратьєв вивчав проблеми статичності та динаміки господарства; П. Новгородцев розглядав проблеми співвідношення абсолютного й відносного у здійсненні суспільного ідеалу, а також етичні перспективи еволюції; М. Туган-Барановський дослідив різні рівні та форми організації господарства, порушив проблему особистого й безособового в господарстві та обґрунтував роль діяльнісного підходу; В. Вернадський зробив значний

внесок у розроблення вчення про ноосферу. Ці традиції розвивалися, зокрема, у працях дослідників, об'єднаних навколо наукової школи філософії господарства на чолі з Ю. Осиповим.

Розвиток філософського осмислення господарської діяльності в сучасній соціальній теорії спирається на декілька основних підходів, які можна розглядати як взаємодоповняльні: (1) стадіально-технологічний (Д. Бел, Е. Тофлер) пояснює зміни, що відбуваються в господарстві, технологічними чинниками й панівним способом виробництва; (2) культурно-соціологічний (Г. Зимель, П. Козловскі, А. Тойнбі, О. Шпенглер) розглядає взаємодію економіки та культури, насамперед в аспекті впливу культурних та етичних цінностей на економіку, а також суперечностей, що виникають між ними; (3) структурно-функціональний (Т. Парсонс) пропонує розуміння господарства з позиції цінностей і нормативних стандартів, що сприймаються всіма як такі, що мають служити керівництвом до дії для окремих людей і колективів — виконавців різних ролей і застосовуватися в різних контекстах і в різних конкретних ситуаціях; (4) гуманістичний (Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фром, Ю. Габермас) розглядає господарство крізь призму існування, буття людини й пошуку гармонії в її взаємостосунках з природою та культурою.

Постіндустріальні теорії були спробою осмислення нового, п'ятого в історії господарської діяльності, технологічного укладу, який сформувався у другій половині ХХ ст. як епоха комп'ютерів і телекомунікацій, науково-технічної революції, що радикально змінила не лише продуктивні сили, а й весь уклад людського життя. Сьогодні вже постає як реальність шостий технологічний уклад з нанотехнологіями, а на середину ХХІ ст. прогнозують епоху метакогнітивних технологій, нової антропології та інших змін, які навіть важко уявити. В центрі уваги дослідників постали проблеми, що виходять за межі традиційних економічних підходів. Загострилась потреба в соціально-економічному моделюванні, яке б адекватно враховувало зміну технологічних систем та їхніх загальносуспільних наслідків, спрогнозувало потреби щодо перегляду та уточнення моделі «економічної людини», яка (модель) була інструментом аналізу поведінки людини в ринковому господарстві. Суттєво розширилося проблемне поле теми «людина і економіка» у філософії господарства, яка звернулась до аналізу взаємодії людини і нової техніки й нових технологій в аспекті людинотворчої функції техніки, а також до оцінки готовності людини до взаємодії з новими технічними засобами й системами.

Зростання ролі людського фактора в економіці привернуло увагу до дослідження значимості людського, соціального, культурного, символічного капіталів як під кутом зору економічної ефективності, так і з огляду на появу нових форм соціальної диференціації та соціальної нерівності. Окрім того, формування цих нових різновидів капіталу поставило питання про механізми їх виробництва і відтворення, а отже, про засади відповідної

системи освіти та професійної підготовки. Суттєві зміни відбулись і в характері та змісті праці, що теж вимагало філософського осмислення, оскільки перед людиною постали нові виклики й нові можливості, що вимагало від працівників креативних якостей та здатності до гнучкого пристосування до нових умов. Зросла й увага до осмислення тенденцій, що виникали у зв'язку з необхідністю збереження трудового потенціалу суспільства, його вдосконалення. Розроблення засад соціальної політики та соціального піклування посіло своє місце в розширеному переліку тем сучасної практичної філософії.

Темі господарської етики від часів М. Вебера належить важливе місце у філософському осмисленні підстав і мотивації господарювання. Етичне й економічне вчення про блага, ефективність і справедливість, приватні інтереси й загальне благо, економічна та соціальна ефективність господарства — ось неповний перелік тем, які розширили проблемне поле практичної філософії та філософії господарства як її дисциплінарної складової.

Чи не найбільшу увагу в філософських дослідницьких програмах, спрямованих на осмислення витоків, рушійних сил і наслідків стрімкого технічного поступу, приділяють темі «Економіка і культура». Господарство як культурний феномен, господарська культура як спосіб реалізації господарства, культура виробництва та культура споживання, особливості корпоративної культури в її історичній динаміці — це ті теми, які активно розробляються і на міждисциплінарному рівні, і засобами практичної філософії та філософії господарства і в дослідженні яких зростає роль практичної філософії.

Як зазначалося, зміни у продуктивних силах висувають нові вимоги до суб'єкта виробництва, який має бути здатним включитися у високотехнологічні виробничі відносини [Иноземцев, 1998: с. 45–57]. Цей виклик епохи вимагає піднесення освітнього рівня працівника, підвищення його спеціалізації та кваліфікації.

В процесі перегляду концептуальних засад філософії господарства традиційні концепції виробництва зазнали істотних змін як за формою, функціями, так і за змістом. Ці теорії відходять від вузькотехніцистського типу мислення й доповнюють його ідеями культурно-цивілізаційного плану [Иноземцев, 1997: с. 328]. Представники новітніх посткапіталістичних і постмодерністських напрямків (М. Кастельс, П. Дракер, О. Тофлер, Ж. Бодрийяр та ін.) у своєму розумінні виробничої діяльності людини виходять за рамки концепції економічної людини та внутрішньої логіки розвитку виробництва як економічної категорії. Дедалі більше дослідників розробляють концепції мережевого виробництва, враховуючи, насамперед, значення культурного чинника у виробництві.

Своєрідну концепцію виробництва в контексті ідей консюмеризму висунув відомий французький соціолог і філософ Жан Бодрийяр. Перші праці Бодрийяра були присвячені суспільству споживання, наприклад «Система речей» [Бодрийяр, 2001]. Відчуваючи обмеженість політекономічних під-

ходів, філософ звертається до лінгвістики й семіології. Так, у “Системі речей” центральними поняттями є виробництво, споживання, річ-знак. Виробництво втрачає свою реальність і набуває безпосереднього втілення у знаковій чи символічній формі, у віртуальному світі.

Сучасні концепції продукують найрізноманітніші версії релятивізму та культурного плюралізму. Деякі роблять наголос на гомогенізації світу на підставі західних моделей (Ф. Фукуяма), інші — на розколотості та «зіткненні цивілізацій» (С. Гантингтон, І. Валерстайн, О. Тофлер). Вплив процесів глобалізації на політичний і культурний простір автори вбачають у тому, що в цьому просторі активно діють групи інтересів, які використовують його як об’єкт економічної й культурної експансії та канал впливу на процес ухвалення політичних рішень.

Розроблення новітніх моделей світового виробництва розгортається в контексті глобалізації — набуття виробництвом світових масштабів в умовах безпрецедентних переміщень товарів, грошей, людей та уявлень через національні кордони, а також трансформації національних держав. Автори таких моделей глобального виробництва намагаються з’ясувати, чи є щось нове за нинішньої доби глобального капіталізму, і спрямовують свою увагу за межі механістичних теорій виробництва, наголошуючи різноманітність, гіперреальність та символічність сучасних форм виробництва.

У сучасних високотехнологічних суспільствах на зміну теоріям індустріального й постіндустріального суспільства приходять нові підходи, а саме концепції посткапіталістичної цивілізації, ідеї гуманізації праці й людського капіталу.

Концепція нової інформаційної революції П. Дракера радикально відрізняється від теорій науково-технічної революції, які абсолютизували значення капіталу і техніки, проте не розгледіли сутності глобальної тенденції капіталістичного суспільства кінця ХХ ст., до якої привертає увагу П. Дракер, оскільки йдеться про перехід від влади капіталу та його власників до влади знань та носіїв цих знань. Таке суспільство тому й є посткапіталістичним, що, на відміну від капіталістичного суспільства, в якому центральним ресурсом був фізичний капітал, в ньому найбільш специфічним ресурсом є культурний капітал — знання людини, які дають змогу передбачати ризики і створювати інновації, а інформаційні ресурси та знання визначають сьогодення. Сучасна сутність капіталу полягає у його інформаційній природі. Знання — це нова форма капіталу, яка через інтелектуальну працю дає змогу із «сировини» інформації отримати додану вартість. Нині знання потіснили три класичні фактори виробництва — землю, працю та капітал [Drucker, 1993: р. 392–405]. І змінюються не лише фактори виробництва, а й відповідна система цінностей.

П. Дракер намагається довести, що посткапіталізм — історичний етап, який постає внаслідок глобальної інформаційної революції, що докорінно перетворює продуктивні сили та соціально-економічні відносини. Висновок

П. Дракера полягає в тому, що головним соціальним викликом посткапіталістичного суспільства буде не економічна нерівність, а проблема суспільного статусу — суспільство знань поділяється на працівників інтелектуальної праці та робітників фізичної праці. Саме знання є чинником, що дав змогу людині звільнитися від підлеглих праці. Якщо для індустріального суспільства головною соціальною проблемою була економічна категорія матеріального відчуження, то центральний соціальний конфлікт інтелектуального суспільства пов'язаний з проблемою культурно-освітнього доступу до головного ресурсу суспільства — до знань. На думку П. Дракера, сучасне суспільство загалом входить у добу не економічного та соціального, а насамперед культурного відчуження, яке виникає внаслідок культурно-символічного поділу праці (поглиблення професіоналізації та кваліфікації людини). Уже сьогодні освіта є новим джерелом суспільного багатства. Усі попередні форми виробництва й організації стають вторинними щодо сучасних способів комунікації та її організації.

Процес цивілізаційного розвитку є динамічною системою взаємодії економічних і соціокультурних чинників, а особливу роль у новій цивілізаційній моделі відіграють якісно нові ресурси розвитку: інтелектуальний і культурний капітал.

Концепція «людського капіталу» стає підґрунтям деяких напрямів аналізу поведінки людей у сучасному суспільстві. Вона має очевидні зв'язки з низкою нових підходів у соціальній філософії та соціології, наприклад, з відомими концепціями «габітусу» та «символічного капіталу» П. Бурдьє. Ця концепція дає змогу конкретніше зрозуміти, як коригується модель «економічної людини» у разі її застосування в позаекономічній сфері. Уперше ідеї теорії людського капіталу запропонував Т. Шульц [Шульц, 1992: с. 373–374], подальший розвиток ця теорія дістала у працях Г. Бекера [Беккер, 2003], який розуміє людський капітал як втілений у людині запас здібностей, знань, навичок і мотивацій. Його формування, подібно до накопичення фінансового капіталу, вимагає відволікання засобів від поточного споживання для отримання додаткового прибутку в майбутньому. Серед найважливіших видів інвестицій в людський капітал він називає освіту, професійну підготовку на виробництві, міграцію, інформаційний пошук, народження та виховання дітей.

Сутністю людського капіталу є інвестиції в людські ресурси задля підвищення їхньої продуктивності. Центральне місце в теорії людського капіталу належить поняттю внутрішніх норм віддачі. Вони будуються за аналогією з нормами прибутку на капітал і дають змогу оцінювати ефективність інвестицій, насамперед в освіту та професійне навчання.

Розрахунки показують, що рентабельність людського капіталу зазвичай вища, ніж капіталу фізичного. Варто зазначити, що завдяки теорії людського капіталу інвестиції в людину нині розглядають як не менш важливе джерело економічного зростання, ніж «звичайні капіталовкладення».

Досвід багатьох країн довів, що ставка на інвестиції в освіту є найефективнішою стратегією економічного розвитку.

Під впливом теорії людського капіталу відбулася певна переорієнтація соціальної політики. Зокрема, програми підготовки почали розглядати як ефективний засіб боротьби з бідністю, можливо, більш ефективний, ніж безпосередній перерозподіл прибутків.

Опрацювання проблем людського капіталу нерозривно пов'язане з дослідженням такого явища, як соціальний капітал. Загалом соціальний капітал можна уявити як соціальні норми та мережі, зв'язки та довіру, що дедалі більше впливають на господарські процеси.

Найвідомішими авторами, що розробляли проблеми соціального капіталу, є П. Бурдьє і П. Сорокін. Соціальний капітал визначається через соціальний простір і соціальну мобільність. Згідно з поглядами П. Бурдьє, соціальний простір — це ансамбль невидимих зв'язків, що формують простір позицій, зовнішніх одна щодо одної і таких, що визначаються одні через інші — щодо їхньої близькості чи дистанції між ними, а також щодо відносної позиції: зверху, знизу або поміж, посередині. Інструментом для визначення позицій індивіда в соціальному просторі є своєрідна система координат, що включає: (1) ставлення людини до певних соціальних груп; (2) стосунки між цими групами в межах спільноти; (3) ставлення певної спільноти до інших. Отже, соціальний простір є багатовимірним, а соціальне становище індивіда становить сукупність зв'язків індивіда з усіма групами населення й окремими членами їх, сукупність його статусів.

Для уточнення механізму функціонування соціального простору важливе значення має соціальна мобільність, поняття про яку запровадив до наукового обігу П. Сорокін. Він визначав соціальну мобільність як зміну соціального статусу індивідів та соціальних груп і розрізняв горизонтальну (перехід індивіда з однієї соціальної групи в іншу без підвищення або зниження соціального статусу) і вертикальну мобільність, що передбачає перехід в іншу соціальну групу, пов'язаний зі зміною (соціальним підвищенням чи соціальним зниженням) статусу [Сорокин, 1992]. Інтенсивність соціальної мобільності залежить від рівня відкритості суспільства. Чим більш відкритим є суспільство, тим ліпше реалізується в ньому вертикальна соціальна мобільність.

Висновки П. Сорокіна у зв'язку з дослідженням каналів соціальної мобільності прислужилися теорії соціального капіталу П. Бурдьє. Той доповнює трактування соціального капіталу, включаючи в нього володіння культурним капіталом, який виступає «перепусткою» до його престижних сегментів (докл. див.: [Coleman, 1998: р. 47–48]). Під культурним капіталом П. Бурдьє розуміє ті переваги, які еліти передають своїм дітям: це навички усної й письмової мови, естетичні цінності, уміння взаємодіяти з людьми, орієнтація на досягнення в навчанні й усе, що притаманне мисленню й практикам еліти [Бурдьє, 2007: с. 126]. Такі навички й уміння дають молодшим

поколінням еліти змогу відтворювати та розширювати можливості своєї соціальної мобільності й відтворювати себе як закриту елітарну страту.

Культурний капітал, таким чином, постає як критерій вирізнення соціальних класів. Якщо в марксисті класова структура суспільства обґрунтовується соціально-економічними причинами, а найважливішим критерієм ідентифікації класу є відносини власності, то в теорії П. Бурдьє перше місце посідає символічний культурний капітал. Він є тією формою, у якій відтворюється класова нерівність.

Вивчаючи форми вияву соціального капіталу, П. Бурдьє запроваджує до наукового обігу поняття «довіра». Вона сприяє виникненню економічної вигоди, оскільки символічний (соціальний) капітал — «це кредит, але тільки в найширшому сенсі слова, тобто свого роду аванс, задаток, позика, що їх одна лише віра всієї групи може надати тому, що дає їй матеріально-символічні гарантії» [Бурдьє, 2007: с. 54].

Таким чином, П. Сорокін і П. Бурдьє розглядають соціальний капітал як сукупність успадкованих і надбаних соціальних статусів у стратифікованому суспільстві.

Важливий внесок у розвиток концепції соціального капіталу зробив Дж. Коулмен, який доводив, що соціальний капітал не може належати індивідові відособлено, а виникає зі стосунків між індивідами й функціонує у зв'язку між ними, у їхній взаємодії. Він вважав, що соціальний капітал необхідний для концентрації людського капіталу, для збільшення влади й ефективності розподілу соціальних санкцій. У Коулмена соціальний капітал постає як потенціал взаємної довіри та взаємодопомоги, використовуваний у повсякденному житті та в екстраординарних ситуаціях. Довіра та взаємодопомога цілеспрямовано формуються в міжособистісних стосунках і втілюються в зобов'язаннях, очікуваннях, інформаційних каналах і соціальних нормах [Coleman, 1998: р. 95–120]. Ще однією особливістю є модифікація ролі інститутів, що формують соціальний капітал. Такі традиційні інститути, як сім'я чи сусідство, дедалі більше поступаються позиціями корпоративним інститутам: «роз'єднані чужаки відчувають близькість, а сусіди стають чужаками». Інакше кажучи, природне соціальне середовище поступається місцем раціонально сконструйованому суспільному середовищу, що оточує індивіда в соціальному плані.

Проблеми сутності соціального капіталу, його формування та функціонування, форм вияву та кількісних оцінок є об'єктом уваги чималого гурту інших дослідників. Наприклад, К. Чарлз і П. Клайн визначають соціальний капітал як товар, який індивіди використовують у неринкових соціальних взаємодіях, щоб здобути цінні ресурси (пораду, товарицьке ставлення, фінансову підтримку, допомогу у вихованні дітей або у працевлаштуванні).

Р. Патнем, визначаючи сутність соціального капіталу, акцентує увагу на суспільній активності населення та її ролі в соціально-економічних пере-

твореннях. Найтиповішими формами й показниками соціального капіталу є членство в суспільних організаціях і індекс довіри. Довіра стимулює часті й насичені інформаційні обміни, запобігає непотрібним витратам на захист прав власності та сприяє узгодженню різних інтересів учасників економічної взаємодії.

Важливу роль у формуванні людського та соціального капіталу загалом для створення сприятливих умов господарської діяльності відіграє соціальна політика як політика регулювання соціальної сфери, спрямована на досягнення добробуту в суспільстві. Соціальна сфера суспільних відносин включає (1) форми регулювання трудових відносин, (2) участь трудящих в управлінні виробничим процесом, (3) колективні угоди, (4) державну систему соціального забезпечення і соціальних послуг (допомогу з безробіття, пенсії), (5) участь приватних капіталів у створенні соціальних фондів, (6) соціальну інфраструктуру (освіта, охорона здоров'я, забезпечення житлом тощо), а також (7) реалізацію принципу соціальної справедливості.

Таким чином, суб'єкт соціальної політики (соціальні групи, що тримають у своїх руках владу в соціальній сфері), забезпечуючи досягнення добробуту в суспільстві, реалізує принцип соціальної справедливості, який у найзагальнішому сенсі є метою функціонування соціальної сфери суспільних відносин.

Найважливішим аспектом, який необхідно враховувати, осмислюючи сучасний стан господарського життя, є феномен глобалізації. Новий підхід до осмислення цього феномену пропонує відомий дослідник М. Кастельс. Він висунув гіпотезу для пояснення головних тенденцій нового глобалізованого світу та зв'язку між ними.

Згідно з М. Кастельсом, «глобальна економіка ... це економіка, здатна працювати як єдина система в режимі реального часу в масштабі всієї планети» [Кастельс, 2000: с. 105]. Очевидно, що вихід економіки на цей рівень організації уможливився завдяки тотальним технізації та інформатизації універсуму, внаслідок чого традиційні структури економічного, політичного і культурного життя або відмирають, або підкоряються логіці глобальної Мережі.

На думку Кастельса, ера глобальної економіки означає кінець Часу, циклом і перебігу якого підпорядковувалася традиційна економіка, що є наслідком повного підпорядкування часу принципово позачасовій логіці внутрішньомережевих потоків: «Простір потоків... розчиняє час, розупорядковує послідовність подій і робить їх одночасними, поміщаючи суспільство у вічну ефемерність. Простір численних місць, розкиданих, фрагментованих і роз'єднаних, демонструє різноманітні темпоральності: від найпростішого панування природних ритмів до найсуворішої тиранії годинникового часу. Обрані функції та індивіди долають час, тоді як малоцінна діяльність і життя підлеглих людей йдуть слідом за часом» [Кастельс, 2000: с. 434]. Таким чином, глобальна економіка — надшвидкісний світ, де

класичний антагонізм успішних і неуспішних, що свідчив про недосконалість соціальної системи, може бути витісненим новим поділом — на тих, хто встигає, і тих, хто не встигає за темпами функціонування зв'язків і потоків, що свідчить вже про фатальну недосконалість власне людського матеріалу. Час «власного життя» перетворюється, таким чином, на такого собі «покидька» глобального «надчасу», що випадає на долю всіх, хто з тих або інших причин опинився «відключеним від Мережі».

В умовах глобалізації та «транснаціоналізму» стають архаїчними сучасні економічні й політичні інституції, зазнають девальвації традиційні етичні норми й форми ідентичності. Територіально-етнічна належність людини не виключає перспектив її соціалізації на іншому ґрунті, в іншій системі ідентитетів (ідентичностей). Утім, ейфорія з приводу звільнення від «на-в'язаної ідентичності» швидко зникає. Омріяна свобода часто створює жорсткий імператив відсутності умов для вільного й усвідомленого вибору. Збільшення ваги релігійних та етнічних самоідентифікацій спричиняє зростання етноконфліктності, активізацію міжнародного тероризму. Не випадково тема ідентичності стала сьогодні однією з найактуальніших.

Сталу тенденцію до концентрації бідності та багатства в різних регіонах та на різних соціальних полюсах розглядають як джерело поглиблення глобальної нерівності, пауперизації значної частини світу, що загрожує новими соціальними вибухами. Кризові явища в ідентифікаційному полі вже зараз виявляються у значному збільшенні питомої ваги «негативної» ідентичності, що супроводжується втратою традиційних форм групової солідарності, вибудовуванням ціннісного самозахисту на засадах відторгнення «чужих». Зона непередбачуваності зростає настільки, що сучасні суспільства називають «суспільствами ризику». У таких соціумах «логіка позитиву» перекривається й витісняється «логікою негативу», яка вже сама по собі має тенденцію до універсалізації та глобалізації.

М. Кастельс розглядає процес революційних технологічних змін у їхньому соціальному контексті й бере до уваги те, що пошуки нових світоглядних засад посідають не менш важливе місце у створенні картини нового світу, ніж розвиток технологій.

Осмилення проблем, породжених глобалізацією, М. Кастельс поєднує з висновком, що наприкінці другого тисячоліття відбулося перетворення соціального ландшафту людського життя. Технологічний прогрес та інформаційні технології формують базис нового суспільства на ґрунті виникнення феномену інформаціоналізму.

Дослідження нових соціальних структур дає підстави стверджувати, що в умовах нової інформаційної доби головні функції та процеси мають зорганізовуватися за принципом мереж. Під соціальною структурою слід розуміти організаційні людські утворення, що займаються питаннями виробництва та споживання, досвіду та влади і знаходять вираження в смисловій взаємодії, оформленій культурою [Кастельс, 2000: с. 434]. Нове су-

спільство можна означити як суспільство «мережових структур», головною ознакою якого є домінування соціальної морфології над соціальною дією. Саме мережі визначають нову морфологію наших суспільств, а поширення «мережової» логіки справляє істотний вплив на виробництво, повсякденне життя, культуру та владу [там само].

То чим є мережі та мережева структура? Мережа — це множина взаємозалежних вузлів. Вузли — це точки, петлі яких взаємно перетинаються. Мережі є дуже старою формою соціальної організації, але за інформаційної доби вони стають інформаційними мережами, підсиленими інформаційними технологіями. Вони мають перевагу над традиційними ієрархічно зорганізованими морфологічними зв'язками. Крім того, вони є найбільш рухливими й адаптивними формами організації, здатними розвиватися разом зі своїм оточенням і мірою еволюції вузлів, з яких складаються. Вони надзвичайно ефективно сполучають рухливість і можливість виконання завдань, скоординованого ухвалення рішень і децентралізованого виконання їх. Це забезпечує складну соціальну морфологію найвищого щабля і найкращий рівень організації всіх соціальних дій. Мережі являють собою відкриті структури, які можуть необмежено розширюватися через включення нових вузлів, якщо ті здатні до комунікації в межах певної мережі, тобто використовують аналогічні комунікаційні коди. Соціальній структурі, що має форму мережі, притаманна висока динамічність, вона відкрита для інновацій і не ризикує при цьому втратити свою збалансованість [там само].

Матеріальна основа, на якій ґрунтуються всі мережі, є невіддільним атрибутом панівних суспільних процесів, вона визначає всі види діяльності, що проходять крізь соціальну структуру. Її створення стало можливим завдяки зближенню соціальної еволюції з інформаційними технологіями. Включення до мережових структур або виключення з них визначають конфігурацію панівних процесів і функцій в суспільстві. Мережі інструментального обміну за своїм вибором можуть «підключити» або «відключити» від суспільного процесу і окремого індивіда, і цілі держави, зважаючи на можливий результат співпраці. З цього випливає, що наші суспільства дедалі більше структуруються навколо біполярної опозиції між мережею і «Я» [там само: с. 27].

М. Кастельс звертає увагу на те, що за цих умов соціальна комунікація цілком руйнується, навіть у конфліктній її формі, оскільки зміст комунікації максимально відрізняється від її функцій. Швидкими темпами зростає соціальна фрагментація — соціальні групи та індивіди віддаляються від своїх комунікаційних партнерів, починають сприймати їх як чужинців. Культура та мислення, спантелечені глобальністю та стрімкістю перетворень, намагаються синтезувати складові суспільних процесів із комп'ютерною логікою, заперечуючи здатність розуміти явища нового світу.

Це спричиняє протилежну глобалізму ситуацію, коли люди дедалі більше схиляються до об'єднання навколо первинних джерел ідентичності —

релігійних, національних, територіальних, етнічних (це можна довести хоча б зростанням релігійного фундаменталізму в багатьох регіонах світу і поширенням расизму та ксенофобії). Вони дедалі частіше зорганізують свої значення не навколо того, що роблять, а навколо того, ким вони є. Сучасна практична філософія включає осмислення цих явищ в царину своїх наукових пошуків.

Проблеми суперечливих наслідків глобалізації розглядає Ульрих Бек у праці «Що таке глобалізація? Помилки глобалізму — відповіді на глобалізацію» [Бек, 2001]. Він звертає увагу на те, що глобалізація в операційному плані найчастіше призводить до інтенсифікації взаємозалежностей поверх національних меж. Місце моделі розділеного світу на першому етапі заступає модель транснаціональних взаємозалежностей. Ключовим питанням, на його думку, є утворення культурно-символічної рефлексійності глобалізації. Нове *conditio humanitas*, умова людського існування, полягає у пробудженні уваги до глобалізації, в усвідомленні цього явища і крихкості цього *conditio humanitas*, яке постало під кінець XX століття.

У цьому сенсі глобалізація націлена не тільки на «об'єктивування дедалі більших *взаємозалежностей*». Підлягати вивченню має радше те, як відкривається і відтворюється горизонт світу в транскультурній фабрикації чуттєвих світів і символів культури. Культурна глобалізація перекреслює ототожнення національної держави з національно-державним суспільством, зіштовхуючи одну з одною транскультурні форми комунікації та життя, а також уявлення про відповідальність та етнічну належність, про те, якими бачать себе і інших окремі групи та індивіди.

Глобалізація, поряд з іншим, означає також стягнення, зіткнення локальних культур, які мають дістати нове визначення в цьому «*clash localities*» (зіткненні локальностей). У. Бек пропонує, відштовхуючись від запропонованого Р. Робертсоном центрального поняття культурної глобалізації, поняття «глокалізація» (як поєднання слів «глобалізація» і «локалізація»).

У. Бек показує, що глокалізація являє собою новий розподіл привілеїв і безправ'я, багатства і бідності, перспектив і безнадійності, сили і безсилля, свободи і поневолення. Можна сказати, що глокалізація — це процес нової всесвітньої стратифікації, в перебігу якого формується нова, самовідтворювана соціокультурна ієрархія, що охоплює весь світ. Відмінності та комунальні ідентичності, що рухають вперед і роблять «неминучою» глобалізацію ринків та інформації, породжують не різноманітних, а одних і тих самих партнерів. Те, що для одних — свобода вибору, для інших — невблаганна доля. Оскільки число цих інших нестримно зростає й оскільки вони дедалі глибше поринають у відчай через безперспективність існування, можна з повним правом стверджувати, наголошує У. Бек, що глокалізація є не тільки концентрацією капіталу, фінансів і всіляких ресурсів, що надають свободу вибору та ефективної дії, а й, насамперед, концентрацією свободи дій. Свобода (дій і передусім руху капіталу) є тією теплицею, в якій багат-

ство росте швидше, ніж будь-коли. Утім, якщо багатство примножується, воно більше даватиме й іншим, кажуть втішальники. Проте бідняки планети, нові та старі, спадкові та породжені комп'ютером, навряд чи впізнають своє відчайдушне становище в цьому фольклорі. Якщо для першого світу, світу багатих і спроможних, простір втратив свої обмежувальні властивості й легко перетинається як насправді, так і віртуально, то для другого світу, світу бідних, «структурно зайвих», реальний простір звужується дедалі швидше [Кастельс, 2000: с. 89–98].

Новий погляд на проблему, яка останніми десятиріччями привертає до себе дедалі більше уваги — проблему нерівності — демонструє в «Капіталі в XXI столітті» (*Le Capital au XXIe siècle*) Томас Пікетті [Пикетти, 2015]. В цьому дослідженні він намагається відобразити сучасний стан історичних знань про динаміку розподілу доходів і майна, починаючи з XVIII століття, і за своєї звідси уроки, які стануть у пригоді у столітті, що починається.

Джерела, зібрані в цій книзі, набагато краще відображають динаміку нерівності, ніж джерела, що їх використовували інші автори, а важливі висновки, яких дійшов автор, мають стати предметом обговорень. Загальний урок, що випливає з цього дослідження, на думку Т. Пікетті, полягає в тому, що динамічна еволюція ринкової економіки та приватної власності, що рухаються самі по собі, містить як істотні сили зближення, пов'язані перш за все з поширенням знань і навичок, так і могутні сили розбіжності, які можуть стати загрозою для демократичних суспільств і засадових для них цінностей соціальної справедливості.

Це може призвести до небезпечних наслідків для довгострокової динаміки розподілу багатства, особливо якщо додати нерівність у прибутковості, зумовлену розмірами початкового капіталу, а також якщо процес поширення майнової нерівності набуде світового масштабу.

Становище сучасної людини значною мірою зумовлене її перебуванням на перетині різних, інколи навіть антагоністичних, епох, світоглядів, цивілізацій, що є наслідком розгортання глобалізаційних процесів. У таких умовах надзвичайно загострюється й актуалізується проблема співвідношення загальнозначимих, універсальних цінностей і узвичаєних культурно-традиційних засад самоідентичності.

ДЖЕРЕЛА

- «Шульц (Schultz), Теодор» (1992). В: *Лауреаты Нобелевской премии. Энциклопедия. В 2-х т.* (т. 2). Москва: Прогресс.
- Coleman, J.S. (1998). Social Capital in the Creation of Human Capital. In: *American Journal of Sociology* (vol. 94).
- Drucker, P. (1993). *Post-capitalist society*. New York.
- Бек, У. (2001). *Что такое глобализация? Ошибки глобализма — ответы на глобализацию*. Москва: Прогресс-Традиция.
- Беккер, Г. (2003). *Избранные труды по экономической теории. Человеческое поведение: экономический подход*. Москва.

- Бодрийяр, Ж. (2001). *Система вещей*. Москва: Рудомино.
- Бурдьє, П. (2001). *Практический смысл*. Москва: Институт экспериментальной социологии, Санкт-Петербург: Алетейя.
- Бурдьє, П. (2007). *Социология социального пространства*. Москва: Институт экспериментальной социологии, Санкт-Петербург: Алетейя.
- Иноземцев, В. (1997). Постэкономическая революция: теоретическая конструкция или историческая реальность? В: *Вестник Российской Академии наук* (т. 8).
- Иноземцев, В. (1998). *За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире*. Москва: Academia—Наука.
- Кастельс, М. (2000). *Информационная эпоха: экономика, общество и культура*. Москва: ГУ ВШЭ.
- Маркс, К., Энгельс Ф. (s.a.). *Твори*, т. 13. Київ: Політвидав.
- Маркс, К., Энгельс, Ф. (s.a.). *Твори*, т. 21. Київ: Політвидав.
- Маркс, К., Энгельс, Ф. (s.a.). *Твори*, т. 25, ч. II. Київ: Політвидав.
- Пикетти, Т. (2015). *Капитал в XXI веке*. Москва: Ад Маргинем Пресс.
- Сорокин, П. (1992). *Человек. Цивилизация. Общество*. Москва.

Статтю одержано 09.06.2017

REFERENCES

- “Schultz, T.” (1992). In: *Nobel Prize winners, in 2 vols* (vol. 2). [In Russian] Moscow. [= Шульц 1992]
- Baudrillard, J. (2001). *The System of Objects*. [In Russian] Moscow: Rudomino Publishing. [= Бодрийяр 2001]
- Beck, U. (2001). *What is globalization? The mistakes of globalism — the answers to globalization*. [In Russian] Moscow: Progress-Tradition. [= Бек 2001]
- Becker, G. (2003). *Selected papers on economic theory. The economic approach to human behavior*. [In Russian] Moscow. [= Беккер 2003]
- Bourdieu, P. (2001). *Practical Reason*. [In Russian] Moscow: Institute of Experimental Sociology, St. Petersburg: Aletheia. [= Бурдьє 2001]
- Bourdieu, P. (2007). *Sociology of Social Space*. Moscow: Institute of Experimental Sociology, St. Petersburg: Aletheia. [Бурдьє, 2007]
- Castells, M. (2000). *The Information Age: Economy, Society and Culture*. [In Russian] Moscow: Higher school of economics. [= Кастельс 2000]
- Coleman, J.S. (1998). Social Capital in the Creation of Human Capital. In: *American Journal of Sociology* (vol. 94).
- Drucker, P. (1993). *Post-capitalist society*. New York.
- Inozemtsev, V. (1997). Post-economic revolution: theoretical construction or historical reality? [In Russian] In: *Bulletin of the Russian Academy of Sciences*, 8. [= Иноземцев 1997]
- Inozemtsev, V. (1998) *Outside the economic society. Post-industrial theories and post-economic trends in the modern world*. [In Russian] Moscow: Academia — Science. [= Иноземцев 1998]
- Marx, K., Engels, F. (s.a.) *Collected works* (vol. 13). [In Ukrainian]Kyiv: Polityvydav. [=Маркс s.a.]
- Marx, K., Engels, F. (s.a.) *Collected works* (vol. 21). [In Ukrainian]Kyiv Kyiv: Polityvydav. [=Маркс s.a.]
- Marx, K., Engels, F. (s.a.) *Collected works* (vol. 25). [In Ukrainian]Kyiv Kyiv: Polityvydav. [=Маркс s.a.]
- Piketty, T. (2015). *Capital in the Twenty-First Century*. [In Russian] Moscow: Ad Marginem Press. [= Пикетти, 2015]
- Sorokin, P. (1992). *Society, Culture, and Personality*. [In Russian] Moscow. [= Сорокин, 1992]

Received 09.06.2017

Тамара Ящук

ГОСПОДАРСТВО ЯК ПРЕДМЕТ АНАЛІЗУ В СУЧАСНІЙ ПРАКТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Пошук у філософії ХХ ст. нових концептуальних світоглядних засад, що відповідали б новим викликам, які постали перед людством, змусив по-новому подивитись на актуальність практичної філософії, суттєве розширення і оновлення її предметного поля, поняттєвого апарату, методології дослідження. Одним із напрямків практичної філософії, який наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. набув особливої актуальності, є філософське осмислення господарської діяльності, що зумовило зростання інтересу до такої важливої складової практичної філософії, як філософія господарства. У пошуку відповідей на сутнісні питання, що стосуються сучасного господарського життя, відбувається переосмислення самих основ господарювання: цілей і можливостей виробництва, цілей та цінностей господарства, результатів і наслідків господарювання, в тому числі в самій структурі суспільства.

У даній статті зроблено спробу окреслити основні зміни в конфігурації дисциплінарного наповнення практичної філософії і, зокрема, філософії господарства під впливом таких нових реалій, як постання нових технологічних укладів, глобалізація, зростання ролі в господарській діяльності людського і соціального капіталу, формування суспільства «мережових» структур та інших чинників.

Ключові слова: виробництво, глобалізація, господарство, людський капітал, пост-індустріальне суспільство, інформаційне суспільство, посткапіталістична цивілізація, суспільство «мережових» структур, соціальний капітал, технологічний уклад, філософія господарства

Tamara Yashchuk

ECONOMY AS A SUBJECT MATTER OF MODERN PRACTICAL PHILOSOPHY

Attempts to find out new fundamental principles of worldview which would correspond to new challenges the mankind had faced, proved to be in trend in philosophy of XX century. This had obliged us to take a fresh look at the practical philosophy reconsidering its actuality, widening the object field, renovating the conceptual framework and research methodology. One of the areas of practical philosophy which becomes increasingly important at the end of XX — beginning of XXI century concerns reflection on economic activity and caused a growth of interest in such important area of practical philosophy as philosophy of economy. This paper attempts to outline basic changes in disciplinary content of practical philosophy, notably philosophy of economy, which are driven by new realities, such as new technological structures or globalization, as well as increasing role of such factors of economic activity as human and social capital, social networks etc.

Keywords: production, globalization, economy, human capital, post-industrial society, information society, post-capitalist civilization, technological structure, philosophy of economy

Ящук, Тамара — доктор філософських наук, професор.

Yashchuk, Tamara — doctor of philosophical sciences, professor.
